

- 25 Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C. B. Hase (Bonn, 1829), 107.
- 26 Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C. B. Hase, 108–110.
- 27 *Catalogue Codicum Astrologorum Graecorum*, ed. F. Cumont, F. Boll (Bruxelles, 1901), Bd. III. Codices Mediolanenses, 25–29.
- 28 Про тексти, приписувані імператорові Леву VI Мудрому, див.: *The Oracles of the Most Wise Emperor Leo and The Tale of the True Emperor (Amstelodamensis graecus VIE 8)*, ed. W.G. Brokkaar (Amsterdam, 2002). Також див. Paul Magdalino, *L'orthodoxie des astrologues: La science entre le dogme et la divination à Byzance (VIIe – XIVe siècle)* [Réalités Byzantines, 12] (Paris, 2006), 77–80.
- 29 Як приклад див.: Андреева М.А. Политический и общественный элемент в византийско-славянских гадательных книгах, *Byzantinoslavica 2* (1930), 47–73.
- 30 *Catalogue Codicum Astrologorum Graecorum*, ed. F. Cumont, F. Boll, 26.22–25. Виправлення Ф. Кюмона πᾶς στόλος на πᾶς δόλος.
- 31 *Catalogue Codicum Astrologorum Graecorum*, ed. F. Cumont, F. Boll, 26.
- 32 Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*. I. *Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker* (Leiden, 1983), 230–231.
- 33 Бибиков М.В. *Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Русу*. Москва, 2004. Т. 1, 201–202.
- 34 Див.: *The Life of Saint Basil the Younger: Critical Edition and Annotated Translation of the Moscow Version*, 314–318. Також див. п. 20.
- 35 Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C. B. Hase, 106.3–16.
- 36 *Catalogue Codicum Astrologorum Graecorum*, ed. F. Cumont, F. Boll, 28.16–17.
- 37 Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*. II, 167–168.
- 38 *Catalogue Codicum Astrologorum Graecorum*, ed. F. Cumont, F. Boll, 28.4, 27.9.
- 39 *Catalogue Codicum Astrologorum Graecorum*, ed. F. Cumont, F. Boll, 29.21.
- 40 Бибиков М.В. *Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Русу*, 201.
- 41 *Catalogue Codicum Astrologorum Graecorum*, ed. F. Cumont, F. Boll, 29.3–5: καὶ πορθήσῃσι καὶ ἐξολοθρευθήσῃσι καὶ ἐμπρήσῃσι τὰ πάντα.
- 42 Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C. B. Hase, 175; *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. H. Delehaye (Bruxelles, 1902), 166; Пападопуло-Керамевс А. К истории греческих этимологиков. *ЖМНП*. 1898. Ч. 319, № 9, 118–119.
- 43 Про взяття Верої болгарами див. Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C. B. Hase, X, 10.
- 44 *Catalogue Codicum Astrologorum Graecorum*, ed. F. Cumont, F. Boll, 28.19–21: τὸ γὰρ βασιλείου κράτος τῶν Ῥωμαίων διὰ μηχανῆς ἀπολείται, καὶ κληρὸς ἐπὶ ἀνατολᾶς ἔλθῃ, ὃς κατασχῆ τὸν τόπον.
- 45 *Catalogue Codicum Astrologorum Graecorum*, ed. F. Cumont, F. Boll, 28.
- 46 Про війну Василя II з Вардою Скліром див.: Catherine Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976–1025)* (Oxford, 2005), 241–298.

Олександр Филипчук

Чи знав князь Всеволод Ярославич п'ять мов?

Звичний образ Всеволода Ярославича — князь-поліглот. Таку характеристику йому дав син Володимир Мономах. У своєму *Повчанні* він ставив батька за приклад як людину, що сама, «сидячи вдома», вивчила п'ять мов:

Єгоже оумѣючи того не забываите доброго . а єгоже не оумѣючи а тому сѧ оучите . якоже бо вѣѣ мои дома сѣѧ . изумѣяше . є҃ . языкъ . в томь бо ч҃ть есть ѿ инѣхъ земля¹.

Цей фрагмент *Повчання* завжди трактують у реалістичному ключі, як достовірну деталь. Уся дискусія зводиться до питання про те, які ж саме п'ять

мов міг знати Всеволод²? При цьому коментатори спираються на аналіз етнічного походження найближчих родичів та оточення князя, тобто тих, від кого він міг би навчитися.

На цьому, здавалося б, обговорення тексту можна зупинити. Однак вражає однотипність запитань, які ставлять до згаданого вкрай цікавого та унікального місця *Повчання*. Ремарка про п'ять мов дивує не лише своїм змістом, а й самим фактом появи в тексті. Отже, питання до неї можна сформулювати так: чому Мономах звернувся до «мовної теми» у своєму творі? І чому так точно окреслив кількість мов, нібито вивчених його батьком?

Зрозуміло, що завдяки розгалуженим матримоніальним зв'язкам і зовнішній активності чимало руських князів цілком могли знати більш ніж одну мову, принаймні на базовому рівні. Висловлені в історіографії аргументи на користь володіння Всеволодом давньошведською (від матері Інгігерди) та грецькою (від дружини, дочки імператора Константина IX Мономаха) залишаються у силі. Цей князь мав бути явно не єдиним поліглотом у своїй родині. Наприклад, син Володимира Мономаха Мстислав міг засвоїти давньоанглійську від своєї матері Гіти. Ціла низка князів, чіми матеріями були половчанки, напевно могли порозумітися з половцями на їхній рідній мові. А Данило Романович, що виховувався при угорському дворі, міг опанувати угорську ще в дитинстві. Можна гадати навіть, що практична багатомовність була нормою для Рюриковичів. Утім, це контрастує з тим фактом, що про знання іноземних мов князями прямо не згадує жодна, окрім *Повчання*, давньоруська пам'ятка.

«Мовна ремарка» Мономаха інтригує тим, що стоїть у панегіричному контексті, тоді як у руських творах XII–XIII ст. «мовна тема» здебільшого залучалася в описах малоприємних ситуацій. *Киево-Печерський патерик* у *Слові* про Лаврентія Затворника оповідає історію чоловіка, одержимого бісом. Дорогою до Печерського монастиря (де він, зрештою, зцілвся)

нача глаголати жидовський и потомъ латыньский, таже грѣческий, испроста рещи, всѣми языки, ихъже николиже слышавъ, яко боятися и водящим его, изменению языка его дивящися и разногласию. И преже въшествиа в монастырь исцѣлѣ и добре нача смыслити³.

Тут володіння мовами (дарма, що священними) було проявом нечистої сили й помутніння розуму. Тільки коли біс відпустив нещасного, той забув мови, «и добре нача смыслити».

Про знання мов у літописних текстах зазвичай згадували також у тривожних контекстах. У легендарній оповіді *Повісті временних літ* про облогу Києва печенігами 968 р. головним героєм є юнак, що врятував місто завдяки володінню печенізькою мовою — удаючи нападника, прорвався крізь ворожий табір і закликав допомогу. Із *Галицько-Волинського літопису*, із розповіді про облогу Холма, дізнаємося, що переговори з захисниками міста від

імені татар князь Василько Романович вів у присутності перекладача (щоб татари могли контролювати хід перемовин)⁴.

«Мовна ремарка» в *Повчанні* вибивається з місцевого контексту, натомість знаходить паралелі у західноєвропейській традиції. Прямих повідомлень про мовні компетентності правителів небагато⁵, але вони доволі показові. Такі вказівки містяться у життєписах двох «зразкових монархів» раннього середньовіччя: Карла Великого й Оттона Великого. У *Житті Карла* Ейнгард відзначає, що імператор мав здібність і бажання вивчати іноземні мови. Серед тих, які він опанував, названо латину та грецьку (*Vita Karoli Magni*, 25)⁶. Відукінд Корвейський в *Історії саксів* (II, 36) приписує Оттону знання «романської і слов'янської мов»⁷.

У XII ст. англійський автор Вальтер Мап, котрий служив при дворі Генріха II, писав, що цей король знав усі мови, що побутують між «Галльським морем» (Атлантичним океаном) та річкою Йордан, хоча використовував лише латинську й «галльську» (французьку, *Gallica*)⁸.

Відомі навіть спроби перетворити знання мов на обов'язок правителів. Так, в останній главі *Золотої Булли* 1356 р. прописано, що діти князів-електорів Священної Римської імперії повинні вивчити, окрім рідної німецької, італійську і слов'янську (тобто чеську)⁹.

В усіх наведених випадках, щоправда, ішлося або про священні, або про мови підлеглих народів, іншими словами — «вітчизняні», а не іноземні.

Прикладом дидактичного тексту з розряду «королівських зерцал» (*specula principum*), що містить настанову вивчати мови, є норвезьке *Королівське зерцало* (*Konungs skuggsjá*). Це — повчальний твір середини XIII ст., котрий має форму діалогу короля зі своїм сином-спадкоємцем. Одна з порад, які батько дає синові, така:

Я вважаю, що жодна людина не досконала у знаннях, якщо вона не вивчила та не засвоїла звичай місця, де мешкає. І якщо ти хочеш стати досконалим у знаннях, ти повинен вивчити всі мови, насамперед латинську та французьку, бо ці наріччя найбільш розповсюджені; і все ж, не нехтуй рідною говіркою чи мовою¹⁰.

Подібний настрій помітно в *Повчанні*, хоча, звісно, текстуального зв'язку між пам'ятками немає. Володимир ставить свого батька за приклад як сумлінного учня. Всеволод вивчив п'ять іноземних мов, та ще й у несприятливих обставинах («сидячи вдома», а отже перебуваючи, як би ми сказали, поза «мовним середовищем»). Як стверджує *Повчання*, тому, хто володіє мовами, «ч^сть есть ѿ инѣхъ земель». Обидва тексти було укладено на периферіях Європи (північній та східній відповідно). І в обох наголос на знаннях мов інших країн: у *Королівському зерцалі* — французької (не рахуючи священної латини), у *Повчанні* — мов «инѣхъ земель» без уточнення.

Ідеал «освіченого рицаря», що включав вимогу володіти кількома мовами, формується у західноєвропейській куртуазній культурі у XII ст.¹¹ Твір Моно-

маха резонує цій придворній моді феодальної Європи, навіть із деяким випередженням.

Проте руський текст має суттєву відмінність. Автор *Повчання* зазначив точну кількість мов (п'ять). У *Житті Карла Великого*, *Історії саксів*, *Королівському зерцалі* та *Золотій Буллі* йшлося про конкретні мови, які знали або мали вивчити правлячі особи. Натомість Володимир наголошував на числі¹². Ця деталь може свідчити про те, що для Мономаха були важливі лише дві тези: а) його батько оволодів іноземними мовами, «сидячи вдома», і б) їх було саме п'ять.

Як видається, пояснення цих специфічних акцентів слід шукати в найближчому літературному оточенні *Повчання*. Потенційними джерелами натхнення Мономаха мали бути доступні та знайомі князеві тексти, що актуалізували тему знання мов. Особливо цінною була би присутність числа «п'ять» у зв'язку з «мовною темою» в одному з таких текстів. На щастя, пам'ятки, що відповідають указаним критеріям, існують.

«Мовне питання» виразно наголошене в *Повчанні про неділю сиропусну*, яке звичайно приписують сучасникові Мономаха київському митрополитові-греку Никифорові (1104–1121 рр.). В одному з фрагментів він висловлює жаль, що не володіє слов'янською, а отже не може звертатися до русі їхньою мовою (точніше, слід гадати, церковнослов'янською)¹³:

Велих поучений о любимицы и возлюбленные ми дѣти о Христѣ, языкомъ своимъ бесѣдовати къ вамъ и водою Его напоити благую вашу землю и землю плодovitую глаголю бо ваша душа *но не данъ ми бысть даръ язычный по Божественному Павлу яко тѣмъ языкомъ творити ми порученная* и того ради безгласенъ посредеъ васъ стоя и молчу много¹⁴.

Немає сумнівів, що князь міг користуватися цим текстом, адже два інших твори Никифора (*Послання про ніст* і *Послання на латину*) були адресовані безпосередньо Володимирові Мономаху¹⁵.

«Даръ язычный», про який говорить Никифор, відсилає до двох відомих місць *Нового Заповіту*: опису сходження Святого Духа на апостолів у день П'ятидесятниці (Діяння 2: 1–8) та 14-ї глави *Першого послання апостола Павла Коринфянам*, повністю присвяченої темі дару мов (*1 Коринфянам*: 14)¹⁶.

Зокрема у главі 14: 18–19 сказано:

хвалю Б(ог)а моего *всѣхъ васъ паче же языки гл(агол)ю* нъ въ цр(ь)кви хощу *пять словесъ* оумъмъ своимъ гл(агола)ти да и ины наоучоу неже тьмоу словесъ языкъмъ¹⁷.

Яскрава паралель — п'ять мов у *Повчанні* Мономаха та п'ять «словесъ» у посланні Павла — виглядає не випадковою¹⁸. Чи міг Володимир Мономах безпосередньо звернутися до цього тексту? У спеціальній статті Борис

Успенський обґрунтував вплив послань Павла на *Повчання*. За спостереженням дослідника, Мономах змодельював опис своїх мисливських подвигів та ушкоджень за описом страждань апостола під час проповідницької діяльності (2 *Коринфянам* 11: 23–27)¹⁹. Отже, Володимир був знайомий із текстами Павла й міг використати його *Перше Послання Коринфянам*. Як зауважив Б. Успенський щодо проаналізованого ним фрагменту *Повчання*, князь не копіював текст Павла, а використовував його як риторичний зразок. Аналогічний підхід можна передбачати й у цьому місці. Володимир міг узяти в Павла красиву фігуру про «пять словесь», але творчо пристосувати до свого твору²⁰.

Коротка «мовна ремарка» Володимира Мономаха перебуває «на перетині» *Повчання* Никифора й *Послання* Павла та, як видається, була зроблена під впливом цих текстів. Можна припустити, що вона є своєрідною реакцією князя на слова Никифора. Митрополит прибув у Русь, але так і не оволодів мовою. У *Повчанні* змальовано протилежну ситуацію: Всеволод Ярославич «сидів удома», але вивчив п'ять іноземних мов. «Перейшовши за посиланням» Никифора до тексту *Першого Послання Коринфянам*, Мономах міг натрапити на процитований вище уривок і скористатися мотивом п'яти «словесь» для формування образу батька, котрий вивчив п'ять мов.

Окреслений сценарій є лише гіпотезою. Проте він пропонує пояснення унікального місця *Повчання* Мономаха, виходячи з доступних текстів. Зрештою, у цьому випадку постановка питань і контекстуалізація є ціннішою за конкретні, але неунікненні гіпотетичні відповіді.

У спеціальній статті 1928 р. Володимир Перетц проникливо замислювався над тим,

чи можна за кожним словом літопису, за його оповіданням про події — бачити справжні події, або — чи не маємо ми часом замість *реальних подій* лише готові *стилістичні формули*, що їх літописець запозичив цілком зі свого джерела, або такі, що виникли з бажання літописця подати дещо подібне, аналогічне до того, що він вичитав у своєму джерелі²¹.

Якщо «мовна ремарка» в *Повчанні* виникла під впливом декількох відомих Мономахові текстів, то чи вказує це на її історичну фальшивість? Відкриття літературної зумовленості повідомлення про п'ять мов Всеволода і його гіпертекстуальної глибини не дорівнює твердженню про недостовірність факту. Викладені спостереження не заперечують самої можливості того, що Всеволод Ярославич знав п'ять мов. Вони лише спонукають не сприймати цю унікальну деталь *Повчання* за чисту монету. Схоже, п'ять мов, вивчених удома князем Всеволодом, є подробицею, якою ліпше пожертвувати в обмін на менш детальний, зате більш достовірний образ митрополита²².

- 1 ПСРЛ 1: 246.
- 2 Див., напр., Ивакин И.М. *Князь Владимир Мономах и его поучение*. Часть I. Москва, 1901, 137–138; Алексеев М.П. Англо-саксонская параллель к «Поучению» Владимира Мономаха. *ТОДРЛ* 2, 1935, 77; Данилов В.В. «Октавий» Минуция Феликса и «Поучение» Владимира Мономаха. *ТОДРЛ* 5, 1947, 100 (прим. 4).
- 3 Абрамович Д. *Киево-Печерський Патерик*. К., 1930, 127–128.
- 4 Про семіотику цього літописного сюжету див.: Толочко А.П. «Дая им розум хитростью»: загадка Василька Романовича о трех камнях. *Факты и знаки. Исследования по семиотике истории*. Вып. 2. Москва, 2010, 72–79.
- 5 Про вивчення мов у середньовіччі див.: V. Bischoff, “The Study of Foreign Languages in the Middle Ages,” *Speculum*. Vol. 36. No 2 (April 1961), 209–224.
- 6 *Einhardi Vita Karoli Magni* (Hannover, Leipzig, 1905), 26.
- 7 *Die Sachsen Geschichte des Widukind von Korvei* (Hannover, 1935), 96.
- 8 Gualteri Mapes, *De nugis curialium distinctiones quinque* (London, 1850), 227.
- 9 *Die Goldene Bulle Kaiser Karls IV. Vom Jahre 1356* (Weimar, 1972), 90.
- 10 *The King's Mirror (Speculum Regale — Konungs Skuggsjá)*, ed. by L.M. Larson (Cambridge, MA, 1917), 81.
- 11 M. Aurell, *The Lettered Knight: Knowledge and Aristocratic Behaviour in the Twelfth and Thirteenth Centuries* (Budapest and New York, 2017), 318.
- 12 Якби знання мов було тут лише одним із пунктів похвали, то більш очікуваним було б уживання розмитих формулювань, як-от «много», «множество» і т. п.
- 13 Баранкова Г.С. Творчество киевского митрополита Никифора: проблемы авторства и перевода его произведений. *Герменевтика древнерусской литературы*. Сборник 12. Москва, 2005, 324–325. На думку дослідниці, твори Никифора були написані грецькою, але перекладені (причому на високому рівні) одразу ж при митрополичій кафедрі.
- 14 Макарий (Булгаков). *История русской Церкви*. Т. 2. Санкт-Петербург, 1857, 327.
- 15 *Послания митрополита Никифора*. Москва, 2000, 56–64, 95–103.
- 16 M. Garzaniti, “Хошоу мать словесъ... Parlare in lingue e insegnare nella tradizione esegetica Bizantina ai tempi di Cirillo e Metodio,” *Кирило-Методиевски студии. Книга 26. Езиците на християнската молитва: история и съвременност*. София, 2018, 19–28.
- 17 Воскресенский Г. *Послание святого апостола Павла к Коринфянам 1-е по основным спискам четырех редакций рукописного славянского апостольского текста с разночтениями из 57 рукописей Апостола XII–XVI вв.* Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1906, 160, 162. Пор.: *Apostolus e codice monasterii Šišatovac palaeo-slovenice*, ed. F. Miklosich (Vindobonae, 1853), 91.
- 18 Між іншим, у *Посланні Володимиру Мономаху про ніст* Никифор зупинявся на питанні про людські чуття. За збігом їх теж було п'ять (*Послання митрополита Никифора*, 65).
- 19 Успенский Б.А. Владимир Мономах и апостол Павел. *Вереница литер: к 60-летию В.М. Живова*. Москва, 2006, 43–45.
- 20 Не виключено, що манеру роботи Мономаха ілюструє слово-гапак «*изоумъти*» у значенні «знати» / «розуміти» (Срезневский И.И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. 1. Санкт-Петербург, 1893, 1081; *Словарь русского языка XI–XVI вв.* Т. 6. Москва, 1979, 210). Чи не маємо тут своєрідну гру автора — відсилку до слів Павла «*оумъмь* своимъ глаголати» і водночас до власного тексту «его же *оумъючи* того не забъвайте доброго . а игоже не *оумъючи* а тому са оучите»?
- 21 Перетц В. До питання про літературні джерела давнього українського літопису. *Збірник Історично-філологічного відділу УАН. № 76. Ч. II. Ювілейний збірник на пошану акад. М.С. Грушевського*. К., 1928, 213.
- 22 Можна стверджувати лише те, що Всеволод міг знати декілька мов. Однак точне число їх залишиться у сфері припущень.

Вадим Арістов